

بررسی موضوع ربا در قراردادهای «قرض الحسنه» رایج در سیستم تأمین مالی ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۴/۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۶/۱۶

محمد لشکری*
سید محمد حسینی**
محمد علی معدنی***

چکیده

ربا در شرع اسلام به عنوان یکی از مهم‌ترین مفاصد اقتصاد مطرح است که عموماً در قرض مصداق پیدا می‌کند و از سویی قرض به عنوان یکی از روش‌های تجهیز و تخصیص منابع در بانکداری بدون ربا در ایران مورد استفاده است؛ لذا به نظر می‌رسد که مراقبت از قراردادهای قرض جهت جلوگیری از ایجاد ربا یا شبهه آن ضروری باشد.

استفتائات صورت گرفته از مراجع عظام تقلید و نظراتی که ایشان درباره عملکرد بانک‌ها و برخی صندوق‌های قرض الحسنه ابراز داشته‌اند، ایرادات مهمی در بکار بردن قرض در سیستم تأمین مالی کشور را ثابت می‌کند.

این مقاله کوشیده است تا با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی و آسیب‌شناسی عملکرد سیستم تأمین مالی ایران در استفاده از عقد قرض تحت عنوان قرض الحسنه بپردازد. نتایج به دست آمده از این تحلیل تأیید دیدگاه برخی مراجع در مورد وجود ربا در قراردادهای قرضی رایج در نظام تأمین مالی کشور را در بر دارد. از طرف دیگر این نتایج، حضور این شیوه تأمین مالی را با توجه به ماهیت بانک و همچنین مدل پیاده‌سازی آن را به دلیل شرایط تورمی اقتصادی ایران مناسب نمی‌دانند. در انتها جهت برون‌رفت از چالش‌های یادشده پیشنهادهایی ارائه شده است.

واژگان کلیدی: قرض الحسنه، ربا، بانک، صندوق قرض الحسنه
طبقه بندی JEL: G28, G21, E24, Z12.

Lashkarym@yahoo.com
hoseini42@gmail.com
Maadany.moh@gmail.com

* دانشیار دانشگاه پیام نور
** استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
*** دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه پیام نور، (نویسنده مسئول)

مقدمه

اسلام با تحریم قرض ربوی، یکی از سهل‌الوصول‌ترین راه‌ها برای تأمین مالی را مسدود نمود. با این وجود عقود و قراردادهای دیگری را جهت رفع نیازهای مالی مسلمین مورد تأیید قرار داده است. با ورود بانک به جوامع اسلامی، به‌عنوان مؤسسه واسطه میان عرضه‌کنندگان و متقاضیان وجوه و نظر به ربوی بودن ابزار بانکداری سنتی، اندیشمندان مسلمان اقدام به طراحی راهکارهایی برای استفاده از نهاد بانک در جامعه اسلامی نمودند. بر اساس چنین طرح‌هایی عقود اسلامی مبنای تشکیل بانکداری اسلامی در برابر بانکداری ربوی شدند. یکی از عقود مورد نظر اسلام برای تأمین مالی، قرض بدون ربا یا قرض الحسنه است.

بدون شک، قرض الحسنه از آموزه‌های والای اسلامی است و در روایات بسیاری به فضیلت آن تصریح شده است (حبیبیان نقیسی، ۱۳۸۳: ۲۶). از جهت عملکرد اقتصادی نیز حضور روزافزون صندوق‌های قرض الحسنه در ایران به مدت چهار دهه و گره‌گشایی آنان از مشکلات مردم می‌تواند بیانگر نقش مثبت قرارداد قرض الحسنه در زندگی اجتماعی مردم باشد.

بر خلاف سادگی تئوریک، بانکداری بدون ربا در عمل با مسائل پیچیده و متعددی روبه‌رو شده است تا آنجا که شبهات متعددی در مورد ربوی بودن عملکرد بانک‌های بدون ربا بیان می‌شود. در ایران صندوق‌های قرض الحسنه، بانک‌ها، دولت و ادارات و سازمان‌ها با استفاده از عقد قرض الحسنه اقدام به تأمین مالی می‌کنند. با توجه به اینکه قرض بستر اصلی ربا را تشکیل می‌دهد، توجه به مسئله‌ی ربا در این قراردادها لازم به نظر می‌رسد.

۱. بیان مسئله

مهم‌ترین مسئله در عقد قرض، ممنوعیت رباست. بنا به این قاعده‌ی صریح اسلامی هر گونه شرط، مبنی بر دریافت و پرداخت اضافه بر اصل بدهی در قرض حرام است لذا عقد قرض که به قرض الحسنه معروف شده یک عقد غیرانتفاعی می‌باشد. با این حال قرض الحسنه به‌عنوان یکی از عقود بانکداری اسلامی در ایران و برخی دیگر از کشورها مورد استفاده قرار می‌گیرد.

همچنین با توجه به عدم امکان ارائه سود به سپرده‌های قرض الحسنه در بانکداری بدون ربا، سپرده‌های قرض الحسنه طی شرایط تورمی بیشترین تأثیر را می‌پذیرند و از کارایی آن‌ها کاسته می‌شود. زیان ناشی از تورم موجب کاهش سهم سپرده‌های مبتنی بر قرض در مقایسه با سپرده‌های سرمایه‌گذاری می‌شود. در واقع رویکرد جامعه نسبت به قرض الحسنه تحت تأثیر قرار می‌گیرد (عرب مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵: ۲۳).

۲. ادبیات موضوع و پیشینه تحقیق

طی بیش از سه دهه فعالیت رسمی بانکداری بدون ربا در ایران، اظهارنظرهای متعدد و گوناگونی پیرامون شیوه‌ها و ابزار تأمین مالی بدون ربا و کارایی و مشروعیت آنها شده است. در زیر به برخی آثار اندیشمندان پیرامون عقد قرض و کاربرد آن در نظام تأمین مالی ایران می‌پردازیم.

مجید حبیبیان نقیبه (۱۳۸۳) با نگرشی تفسیری-روایی در صدد تصحیح روش اثبات صحت و مشروعیت نهاد قرض الحسنه است. وی با ارائه دلایل مستند، به این نتیجه می‌رسد که هرگونه تردید در صحت و مشروعیت قرض الحسنه بی‌اساس است.

عرب مازار و کیقبادی (۱۳۸۵) به بررسی ابعاد گوناگون حضور قرض الحسنه در نظام بانکی پرداخته‌اند و سعی در شناسایی نقاط ضعف و قدرت شبکه بانکی در استفاده از این ابزار دارند. ایشان با ارائه آمار، کاهش رویکرد به حساب‌های قرض الحسنه را نشان داده و رویکرد مردم به کسب منفعت مادی، فعالیت صندوق‌های قرض الحسنه و تورم را از دلایل آن معرفی می‌کنند. عباسی و صدر (۱۳۸۴) به محاسبه هزینه تسهیلات قرض الحسنه و مقایسه آن با سایر عقود پرداختند. آنها با استفاده از روش ABC یا هزینه‌یابی بر مبنای فعالیت، سعی دارند هزینه‌ای که بانک کشاورزی به جهت قرض دادن طی سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۷۹ متحمل شده را محاسبه کرده و آن را با هزینه سایر عقود مقایسه کنند. بر اساس نتایج پژوهش آنها از سال ۱۳۷۶ هزینه هر عقد قرض الحسنه از تمام عقود دیگر برای عرضه تسهیلات کمتر است و می‌توان انتظار داشت با افزایش یک درصدی تعداد عقود قرض الحسنه، هزینه متوسط عقود قرض الحسنه ۰/۵۸ درصد کاهش یابد.

سلیمی فر و ابوترابی (۱۳۹۰) مدل جدید تجهیز و تخصیص منابع بانکی با رویکرد تعدیل نقش پول را ارائه کردند. آنها با روش توصیفی-تحلیلی کوشیده‌اند مدلی ارائه کنند تا در وضعیت تورمی، کارایی قابل قبولی در اجرا داشته باشد. این مدل تجهیز و تخصیص منابع را نه بر اساس قراردادهای پولی؛ بلکه بر مبنای پشتوانه‌ای شامل سبدهی از دارایی‌های مالی و واقعی مطرح می‌سازد. بر اساس تحقیقات ایشان طلا قابلیت حفظ ارزش را در شرایط تورمی دارد.

یزدانی (۱۳۹۰) قرض الحسنه و نقش آن در رفع نیازهای اجتماعی و اقتصادی را بررسی و به تبیین ماهیت قرض الحسنه و آثار اجتماعی - اقتصادی این شیوه تأمین مالی می‌پردازد.

نتیجه پژوهش وی این است که قرض الحسنه آثار مثبتی در تأمین نیازهای اجتماعی، مصرف، پس انداز، خلق پول و کاهش نابرابری اقتصادی دارد.

موسویان (۱۳۸۲) وضعیت صندوق‌های قرض الحسنه را مورد بررسی قرار داده است. وی لزوم سامان‌دهی این مؤسسات را یادآور شده و بر اساس دیدگاه کلی خود که تفکیک بانک‌ها بر اساس ماهیت عقود تأمین مالی است، بانک‌های تخصصی قرض الحسنه را پیشنهاد می‌دهد.

حسن‌زاده و کاظمی (۱۳۸۳) به بررسی مشکلات و بحران‌هایی که برخی صندوق‌های قرض الحسنه با عملکرد خود و بدون نظارت بانک مرکزی در بازار مالی کشور ایجاد می‌کنند، پرداخته‌اند. ایشان از جمله اخلاص‌ها به رشد نقدینگی، افزایش ضریب فزاینده پولی و در پی آن، افزایش نرخ تورم، عدم تعهد به سپرده ذخیره قانونی و وام‌دهی بیش از حد و فعالیت‌های صوری و پول‌شویی اشاره می‌کنند و در پایان راهکارهایی جهت ادامه حیات این صندوق‌ها با نظارت کامل بانک مرکزی ارائه می‌دهند.

۳. پرسش پژوهش

پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به سه پرسش زیر است:

آیا شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع که بر اساس عقد قرض در بانکداری بدون ربا برای ایران شکل گرفته‌اند ربوی‌اند؟

در صورت ربوی بودن این شیوه‌ها چگونه می‌توان آن‌ها را اصلاح نمود؟

آیا قرض یک شیوه تأمین مالی مناسب برای فعالیت‌های بانکی است؟

۴. قرض

قرض از نظر لغوی به معنای بریدن و جدا کردن است (عرب مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵: ۱۴). به طوری که در زبان عربی به قیچی مقراض گفته می‌شود. در واقع فرد با قرض دادن چیزی آن را از ملکیت خویش درآورده به دیگری تملیک می‌کند تا وی در آینده، مجدداً عین، مثل یا قیمت یوم‌الرد آن را بازپرداخت نماید (حبیبیان نقیبی، ۱۳۸۳: ۱۲).

برخی قرض را به دو نوع قرض ربوی و قرض الحسنه تقسیم می‌کنند. قرض ربوی آن است که در ازای قرض و علاوه بر اصل مال، چیز دیگری نیز داده شود؛ و قرض الحسنه بازپرداخت اصل قرض بدون زیادی است. از آن جا که قرض ربوی حرام دانسته شده، لذا منظور از قرض همان قرض الحسنه هست. قرض الحسنه در اسلام از اعمال بسیار پر فضیلت است؛ اما

چون بنا بر دستور صریح اسلام ربح و سود مادی در آن نیست، لذا به‌مانند دیگر عقود و شیوه‌های تأمین مالی، یک مبحث صرفاً اقتصادی نیست و نیات خدایسندانه در آن جایگاه ویژه‌ای دارند.

در احادیث و روایات دریافت قرض و مدیون شدن مکروه دانسته شده است. با توجه به اینکه قرض در واقع یک ابزار تأمین مالی رایگان است، لذا دریافت آن مکروه شده تا تنها نیازمندان به سمت دریافت آن بروند و در شرایط عادی صاحب مال بتواند از مال خود با استفاده از دیگر عقود و ابزارهای مشروع کسب سود کند.

برخی قرض‌الحسنه را مخصوص نیازمندان ذکر کرده‌اند؛ و دو رکن قرض‌الحسنه را نیاز قرض‌گیرنده و نیت خیر قرض‌دهنده عنوان می‌کنند (بیزدانی، ۱۳۹۰: ۲۹) و (محقق نیا، ۱۳۸۹: ۱۴۵). در این راستا به روایاتی از معصومین می‌توان رجوع کرد بر این اساس می‌توان قرض را به دو دسته ربوی و غیر ربوی تقسیم کرد. قرض غیرربوی نیز از طیف قرض با ربای حلال تا قرض‌الحسنه گسترده می‌شود که شاخص نیت خدایسندانه تعیین‌کننده نوع قرض غیرربوی خواهد بود.

۵. ربا

واژه‌ی «ربا» کلمه‌ای عربی به معنی زیادشدن و عرفاً به معنای گرفتن زیاده در قرض است (موسویان، ۱۳۹۱: ۲۳۰). اگر این زیاده در ابتدا شرط شده باشد، ربای حرام و اگر شرط نشده باشد ربای حلال است. حاتم پور کرمانی بیان می‌کند: منشأ کاربرد عنوان یادشده در کلمات فقهی، روایتی از امام صادق علیه السلام بدین مضمون است که ربا دو گونه است: حلال و حرام. (الربا ربائان احدهما حلال و الاخر حرام (تفسیر نمونه، ج ۱۶: ۴۴۵)). ربای حلال، آن است که شخصی مالی به دیگری قرض دهد به طمع اینکه قرض‌گیرنده بیشتر از مقدار قرض به او برگرداند، بدون آنکه هنگام قرض چنین شرطی کرده باشد. در این صورت، اگر قرض‌گیرنده، بیشتر از مقدار دریافتی به قرض‌دهنده برگرداند، مقدار زیادی بر او حلال است؛ هرچند از پاداش قرض‌الحسنه محروم خواهد شد. در مجموع منظور از ربا، ربای حرام است.

ربا به دو نوع ربای قرضی و ربای معاملی نیز قابل تقسیم است.

ربای قرضی آن مقدار اضافه بر مبلغ قرض است که قرض‌گیرنده به خاطر قرضی که می‌گیرد به قرض‌دهنده می‌دهد.

ربای معاملی عبارت است از فروش کالای مکمل یا موزون در برابر کالای هم جنس آن به مقدار زیادتر (خامنه‌ای، ۱۳۸۲: ۳۹۹).

۶. سپرده‌های مبتنی بر قرض

در حال حاضر سپرده‌های مبتنی بر قرض در نظام بانکداری ایران به دو دسته تقسیم می‌شوند:

سپرده قرض الحسنه جاری

سپرده قرض الحسنه پس‌انداز

در بانکداری سنتی به سپرده پس‌انداز سود تعلق می‌گیرد و بازپرداخت آن غالباً عند-المطالبه انجام می‌شود اگر چه در برخی کشورها بانک‌ها می‌توانند بازپرداخت را تا مدتی به تأخیر بیندازند؛ لذا این حساب را می‌توان معادل سپرده سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت با سود روزشمار در نظام بانکداری ایران دانست. سپرده قرض الحسنه جاری از جهت ماهیت حقوقی و نحوه عملکرد مانند سپرده دیداری در بانک‌های سنتی است (عرب مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵: ۱۷).

وجوه فراهم‌شده از این حساب‌ها با توجه به ماهیت قرض به مالکیت بانک در آمده، جزء منابع بانک خواهد بود. بانک‌ها می‌توانند با رعایت سپرده قانونی و ذخایر احتیاطی، باقیمانده وجوه را از طریق عقود مندرج در ماده ۳، به کار گرفته، سود کسب کنند (موسویان، ۱۳۸۳: ۳۷).

در زمینه‌ی عملکرد مؤسسات مختلف بانکی، دولتی و صندوق‌های قرض الحسنه در دریافت و پرداخت قرض، تحت عنوان قرض الحسنه به بررسی چهار نکته می‌پردازیم.

کارمزد اعطای قرض الحسنه

مشروط کردن پرداخت قرض الحسنه.

مشوق‌های در نظر گرفته‌شده برای سپرده‌گذاران در حساب‌های قرض الحسنه

حضور قرض الحسنه به‌عنوان عقدی غیرانتفاعی در عملیات بانک که مؤسسه‌ای انتفاعی است.

۷. کارمزد اعطای قرض الحسنه

دریافت کارمزد می‌تواند به‌صورت یک حيله برای دریافت ربا باشد. به این صورت که پرداخت‌کننده‌ی وجه جهت مزد کار خود دریافت اضافه را شرط کند و دریافت اضافه برای وی

منفعت داشته باشد یا تحت عنوان جعاله پولی قرض داده شود و جعل دریافت شود. از آنجاکه در چنین مبادلاتی دریافت سود (ربا) نیت شده، حيله حرام است.

بنا به فتوای مراجع تقلید و حید خراسانی (استفتاءات، س ۸۰۷)، خامنه‌ای (اجوبه الاستفتاءات، س ۱۷۸۶)، فاضل لنکرانی (جامع‌المسائل، ج ۱، س ۱۰۸۸) و مکارم شیرازی (استفتاءات، ج ۱، س ۶۶۵ و توضیح‌المسائل، م ۴۲۷) برای آنکه دریافت کارمزد در قبال ارائه‌ی تسهیلات قرض‌الحسنه بلاشکال باشد باید دقت شود تا آنچه تحت عنوان کارمزد دریافت می‌شود، در ازای آن دسته از هزینه‌های فرد یا مؤسسه‌ی پرداخت کننده باشد که ناشی از اعطای قرض است. به‌عنوان مثال قرض دهنده نباید ۲۰۰۰۰ تومان کارمزد بگیرد، قسمتی را جهت جبران هزینه‌های خود و باقی را به‌عنوان سود به حساب آورد. در مقابل مراجع فوق آیات عظام بهجت، تبریزی، سیستانی و صافی گلپایگانی معتقدند گرفتن کارمزد حرام است؛ هر چند آنچه که گرفته می‌شود، در حقیقت برای مخارج صندوق و حقوق کارمندان باشد. در ایران کارمزد رسمی قرض‌الحسنه که توسط نظام بانکی و برخی صندوق‌های قرض‌الحسنه دریافت می‌شود، ۴ درصد است. درباره‌ی این نرخ دو مشکل قابل طرح است.

(۱) دریافت کارمزد به‌صورت درصدی

از آنجاکه هزینه‌ی پرداخت یک میلیون یا دو میلیون تومان قرض تفاوتی ندارد، کم و زیاد شدن مبلغ کارمزد با درصد ثابت آن، مشکل دارد. البته برخی مؤسسات (مانند انصار القائم نیشابور) با دانستن میزان هزینه‌ها و پیش‌بینی توان خود برای اعطای وام یک کارمزد درصدی کلی به‌دست می‌آورند و به‌این ترتیب هزینه‌های خود را بین وام‌گیرندگان تقسیم می‌کنند. در صورتی که کارمزدهای دریافتی بیشتر از هزینه‌های دوره مالی شود، دریافتی اضافه در حسابی برای آینده پس‌انداز می‌شود تا جبران کمبودهای احتمالی را بکنند، یا در دوره‌ی بعد، از پیش‌بینی هزینه کم می‌شود. اگر چه این کار کاملاً عادلانه نیست اما ربا محقق نمی‌شود چرا که وام‌گیرندگان تنها هزینه‌ها را پرداخت می‌کنند و سودی عاید مؤسسه نمی‌شود.

(۲) نرخ ۴ درصدی ثابت کارمزد

همان طور که گفته شد برخی مؤسسات قرض‌الحسنه نرخ کارمزد را بر اساس هزینه‌های خود تنظیم می‌کنند، لذا با گسترش کار و افزایش مبالغ وام از درصد کارمزد می‌کاهند. به‌عنوان مثال مؤسسه‌ی انصار القائم نیشابور درصد کارمزد خود را به یک درصد رسانده‌اند و بانک قرض‌الحسنه رسالت با دو درصد کارمزد به اعطای وام می‌پردازد. بر اساس مطالعه‌ای که بر روی هزینه‌ی اجرای عقود انجام شده است، به فرض ثابت بودن سایر متغیرها، اگر تعداد

عقد‌های قرض الحسنه یک درصد افزایش یابد، هزینه واقعی هر عقد قرض الحسنه به طور متوسط ۰/۵۸ درصد کاهش می‌یابد (عباسی و صدر، ۱۳۸۴: ۳۹). در این میان کارمزد ۴ درصدی نظام بانکی سال‌هاست که ثابت مانده است که نشان‌دهنده‌ی عدم توجه به اصل عدم وجود حساب سود وابسته به حجم عملیات قرض الحسنه یا زیان بانک در صورت پرداخت وام با کارمزد ۴ درصدی است. این مسئله در برخی صندوق‌های وام ادارات و شرکت‌ها پررنگ‌تر است چرا که هزینه‌ی عملیات آنها بسیار کم و تقریباً صفر است اما به تبعیت از سیستم بانکی اقدام به دریافت کارمزد می‌کنند.

در مورد اخذ کارمزد ممکن است این‌گونه استدلال شود که بانک به نمایندگی از دولت، منابع تخصیص داده‌شده از سوی آن را در اختیار افراد حقیقی و حقوقی که دولت مشخص می‌کند، می‌گذارد. در این صورت کارمزد دریافتی بانک می‌تواند به‌عنوان حق الوکاله به حساب سود نیز واریز شود. در پاسخ به این استدلال باید توجه کرد که بانک‌های عامل اعطای چنین تسهیلاتی دولتی‌اند؛ بنابراین سود بانک در واقع سود دولت و ربا خواهد بود. از آنجا که در چنین مبادله‌ای مهم سود نبردن دولت است، احتمالاً وساطت بانک‌های خصوصی و اخذ سود توسط بانک تحت عنوان حق الوکاله، به شرط آنکه دولت به هیچ شکلی در آنها سهام‌دار نباشد بلاشکال است.

۸. مشروط کردن پرداخت قرض الحسنه

آنچه در برخی از بانک‌ها و صندوق‌های قرض الحسنه رایج بوده است، پرداخت وام (قرض- الحسنه) به شرط داشتن حساب فعال و تعیین وام پرداختی و شرایط آن بر اساس فرمول مشخص و استفاده از میانگین مانده حساب به‌عنوان متغیر آن است.

از مشخصات اصلی ربا این است که به‌جز بازپرداخت اصل دین رد اضافه‌ای شرط شود. اگر چه در حالت معمول ربا، مقداری پول در برابر مقدار بیشتری پول به قرض داده می‌شود اما ربح پول می‌تواند غیر از پول باشد مانند اینکه کار کردن رایگان یا انجام هر فعلی که ارزش مادی دارد شرط شود. به عنوان مثال، حتی قرض دادن به شرط آموزش قرآن نیز ربا است.

در اختیار داشتن سرمایه به‌عنوان یکی از نهاده‌های تولید یک فرصت است بنابراین قرض دادن پول هزینه فرصت و قرض گرفتن آن منفعت در بر دارد. بنا به فتوای آیات عظام صافی گلپایگانی، سیستانی، وحید خراسانی، فاضل لنکرانی و بهجت قرض دادن به شرط قرض گرفتن ربوی است؛ اما آیت‌الله مکارم درباره شرط صندوق‌های قرض الحسنه معتقدند: هرگاه این شرط

برای اعطای تسهیلات بیشتر به سایر متقاضیان وام باشد (نه استفاده صاحبان صندوق) اشکالی ندارد.

مؤسسات پولی که قرض الحسنه پرداخت می‌کنند به سپرده‌های قرض الحسنه متکی‌اند و اصولاً نمی‌توان از آنها انتظار داشت که بدون شروط مذکور به کار خود در حجم قابل قبول ادامه دهند. در این زمینه شورای پول و اعتبار در تاریخ ۲۰/۵/۱۳۸۸ طی ماده ۲۵ دستورالعمل اجرائی تأسیس، فعالیت و نظارت بر صندوق‌های قرض الحسنه مقرر داشته: ارائه هرگونه برنامه زمان‌بندی برای اعطای وام در قبال گذاردن سپرده برای مدت معین در چارچوب جداولی بر اساس نوبت و مبلغ و موارد مشابه توسط صندوق ممنوع است.

بر این اساس مؤسسات پولی سپرده داشتن را شرط دریافت وام قرار می‌دهند، اما مقدار و مدت سپرده‌گذاری را شرط نمی‌کنند به طوری که میانگین مانده سپرده برای سپرده‌گذار ایجاد حق نکند، اگر چه در محاسبات داخلی بر اساس همین گزاره‌ها با درخواست وام موافقت می‌شود. به این ترتیب سپرده دریافت می‌شود ولی پرداخت وام مشروط به آن نخواهد بود. در این سازوکار از اصل اعتماد استفاده می‌شود. تجربه مؤسساتی که از این شیوه استفاده می‌کنند و اعتماد مردم به آنها (مانند قرض الحسنه انصار القائم نیشابور) نشان‌دهنده کارایی عملی این جریان کاری است.

۹. مشوق‌های در نظر گرفته شده برای سپرده‌گذاران در حساب‌های قرض الحسنه

بر اساس ماده ۳ قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) بانک‌ها می‌توانند سپرده‌های قرض الحسنه را به دو شکل قرض الحسنه‌ی پس‌انداز و قرض الحسنه‌ی جاری جذب کنند. ماده ۶ قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) مقرر می‌دارد: بانک‌ها می‌توانند، به منظور جذب و تجهیز سپرده‌ها با اتخاذ روش‌های تشویقی از امتیازات زیر به سپرده‌گذاران اعطاء نمایند.

الف) اعطای جوایز غیر ثابت نقدی یا جنسی برای سپرده‌های قرض الحسنه

ب) تخفیف و یا معافیت سپرده‌گذاران از پرداخت کارمزد و یا حق الوکاله

ج) دادن حق تقدم به سپرده‌گذاران برای استفاده از تسهیلات اعطائی بانکی

چنین مشوق‌هایی با توجه به اینکه سپرده‌ها بر اساس عقد قرض شکل گرفته‌اند، شبیه‌ی ربا دارند. این مشوق‌ها از پیش تعیین شده‌اند و حتی برای اجرای آنها (مانند انواع چک) قوانین متعدد تدوین شده است و اصولاً افراد جهت برخورداری از چنین امکاناتی در بانک سپرده‌گذاری می‌کنند.

اگر بانک اعلام کند که با وجود تبلیغات قرعه‌کشی معمول، امسال مطابق روال هر سال قرعه‌کشی انجام نخواهد داد، واکنش سپرده‌گذاران چه خواهد بود؟ چنین سؤالی مشخص‌کننده‌ی ماهیت جوایز بانک و قرعه‌کشی آن است. هرگونه پیش‌شرط اضافه بر رد اصل بدهی در عقد قرض، ربا است؛ بنابراین اگر فرد، شرکت کردن در قرعه‌کشی دریافت جایزه را حق خود در ازای سپرده‌گذاری بداند، شرکت وی در قرعه‌کشی ربا است. البته این یک مسئله-ی شخصی است و افراد بسته به نیت خود در این مورد دچار ربا می‌شوند. باین حال نحوه‌ی عملکرد بانک‌ها و تبلیغات آنها بسیار مهم است چرا که تبلیغ قرعه‌کشی جوایز بانک‌ها دلیل اقدام بسیاری از مردم به سپرده‌گذاری محسوب شده و نیت آنها را شکل می‌دهد؛ به‌طوری که با گسترش خدمات بانکداری الکترونیکی به حساب‌های سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت اقبال مردم به حساب‌های قرض‌الحسنه کاهش یافته است (عرب‌مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵: ۲۲).

۱۰. حضور قرض‌الحسنه به‌عنوان عقدی غیرانتفاعی در عملیات بانک که مؤسسه‌ای انتفاعی است.

در بیان ویژگی اصلی قرض‌الحسنه بیان شد که این قرارداد ماهیت غیرانتفاعی و خیرخواهانه دارد؛ بنابراین با معیارهای مؤسسه‌هایی چون بانک که به اعتقاد کارشناسان و صاحب‌نظران و به اعتراف عرف مردم، یک بنگاه انتفاعی تمام‌عیار و به دنبال سود است، منافات دارد و بانک را از جایگاه اصلی‌اش خارج کرده، انتظارات خاصی را از آن موجب می‌شود (موسویان، ۱۳۸۴: ۵۴). چرا باید مردم با بانک عقدی ببندند که کسب سود دنیوی از آن غیرموجه است. بانک نیازمند نیست که مردم فی‌سبیل‌لله به آن قرض‌الحسنه بدهند. بانک مؤسسه‌ای است که در شرایط عادی در پی انباشت سود می‌باشد. همان‌طور که بیان شد، برای آنکه قرض، حسنه شود نیاز دریافت‌کننده شرطی اساسی است؛ بنابراین اختصاص لفظ قرض‌الحسنه به این عقد وجهی نخواهد داشت.

اگر بانک را واسطه‌ای در اعطای قرض‌الحسنه به نیازمندان بدانیم، آن‌گونه که برخی مؤسسات قرض‌الحسنه هستند، تأمین هزینه‌ی جوایز از محل دریافت کارمزد اعطای وام قرض‌الحسنه (در صورت پیش‌شرط بودن قرعه‌کشی و اعطای جوایز) نیز انتقال ربا از دریافت‌کنندگان وام به سپرده‌گذاران خواهد بود و اگر بانک این جوایز را بدون آنکه در استفاده از سپرده‌ها سهمی داشته باشد از منابع خود بپردازد و آنها را در محاسبه‌ی میزان کارمزد دریافتی خود دخالت ندهد، در واقع تبدیل به یک مؤسسه‌ی خیریه‌ی انفاق‌کننده می‌شود.

به این ترتیب اگر بانک سپرده‌های قرض‌الحسنه را برای خود بردارد، قرض، ثواب معنوی که باید تنها پاداش آن باشد را از دست خواهد داد (به همین دلیل کارکردها و مشوق‌های مادی مطرح می‌شوند) و اگر نقش واسطه‌ی وجوه را داشته باشد، کارمزد و مشوق‌ها را محسوب می‌شوند.

جمع بندی و نتیجه گیری

(۱) جهیز منابع بانکی به روش قرض‌الحسنه تحت عنوان قرض‌الحسنه‌ی پس‌انداز و جاری، اگر مزد کار قرض دهنده (جبران هزینه) باشد، شبهه ربا دارد (در حکم اختلاف است) اما اگر سپرده‌گذار برای رسیدن به خدماتی بیش از تضمین بازپرداخت سپرده‌اش سپرده‌گذاری کند (که اصولاً همین گونه است) ربوی است.

(۲) کارمزد تسهیلات قرض‌الحسنه، اگر بیش از مزد کار بوده و سود سرمایه‌ی قرض دهنده محسوب شود، رباست و از آنجا که کارمزد قرض‌الحسنه با نرخ ثابت ۴ درصد بیش از مزد کار بانکدار است و به‌عنوان سود سرمایه به مالکیت بانک در می‌آید، این کارمزد در بردارنده‌ی ربا است.

پیشنهادها

(۱) قرض‌الحسنه از روش‌های اصلی تجهیز و تخصیص منابع بانکی کنار گذاشته شود. از این عقد می‌توان تنها جهت برون‌رفت از برخی تنگناها مانند مبادلات اتاق پایاپای استفاده نمود.

(۲) حساب‌های قرض‌الحسنه‌ی پس‌انداز و جاری به حساب‌های سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت عادی و جاری تغییر یابد. در این حالت بانک می‌تواند با پرداخت سهم سود کم از این منابع استفاده کند و خدمات بانک در کنار سود این حساب‌ها به‌عنوان یک پاداش به شریک یا وکیل قابل ارائه است.

(۳) با توجه به فرهنگ رایج اقتصادی جامعه، بانک‌های انتفاعی باید از ارائه‌ی تسهیلات قرض‌الحسنه خودداری کنند تا وجهه‌ی انتفاعی آنها حفظ شود و این امور را به مؤسساتی واگذار کنند که تنها به پرداخت قرض‌الحسنه (از منابع مختلف دولتی و غیردولتی) اشتغال دارند و کارمزدی به‌اندازه‌ی مزد کار خود تحت عنوان وکیل یا واسطه دریافت می‌کنند.

۴) پرداخت قرض الحسنه، فی‌النفسه هزینه‌ی فرصت در پی دارد. درحالی‌که دولت این هزینه را بر عهده می‌گیرد، بهتر است هزینه‌ی کارمزد مؤسسات واسط را نیز برعهده‌گرفته و تسهیلات قرض الحسنه‌ی دولت مانند وام ازدواج بدون هیچ کارمزدی پرداخت شود.

۵) یکی از مهم‌ترین دلایل مهجور شدن قرض الحسنه در جامعه، تورم بالا در اقتصاد ایران است. برای حل این مشکل می‌توان به‌جای قرض دادن پول، صکوک قرض داد. در این راستا دولت می‌تواند سید مشخصی از کالاها را در نظر گرفته، بر اساس آن صکوکی منتشر نماید که ارزش ریالی آن با افزایش بهای کالاهای موجود در سید افزایش یابد. تضمین دولت جهت بازخرید این صکوک به قیمت روز و تدوین صحیح سبد کالا می‌تواند اثر تورم را خنثی نماید. استفاده از چنین صکوکی در کنار پول اعتباری رایج می‌تواند در قراردادهای دین-ساز دیگر نیز مورد استفاده قرار گیرد.

منابع

۱. حبیبیان نقیعی، مجید، (۱۳۸۳)، قرض الحسنه، نگرشی تفسیری-روایی، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۶، صص ۱۱-۳۴.
۲. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۲)، رساله اجوبه الاستفتاءات، تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
۳. عباسی، زهرا و صدر، سید کاظم، (۱۳۸۴)، محاسبه هزینه تسهیلات قرض الحسنه و مقایسه آن با سایر عقود اسلامی، اقتصاد اسلامی، شماره ۱۹، صص ۱۱-۴۴.
۴. عرب مازار، عباس و کیقبادی، سعید، (۱۳۸۵)، جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکی ایران، اقتصاد اسلامی، شماره ۲۲، صص ۱۱-۴۶.
۵. محقق‌نیا، محمدجواد، (۱۳۸۸)، بررسی جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران، معرفت اقتصاد اسلامی، شماره ۱، صص ۱۴۱-۱۶۲.
۶. موسویان، سید عباس، (۱۳۸۳)، ارزیابی سپرده‌های بانکی و پیشنهاد سپرده‌های جدید، اقتصاد اسلامی، شماره ۱۵، صص ۳۱-۵۴.
۷. موسویان، سید عباس، (۱۳۸۴)، ارزیابی قراردادهای شیوه‌های اعطای تسهیلات در بانکداری بدون ربا، اقتصاد اسلامی، شماره ۱۹، صص ۴۵-۷۰.

۸. موسویان، سید عباس، (۱۳۹۱)، نقد دیدگاه‌های معاصر درباره ربا، کتاب نقد، شماره ۶۵-۶۶، صص ۲۲۷-۳۰۲.
۹. یزدانی، مریم، (۱۳۹۰)، قرض‌الحسنه و نقش آن در رفع نیازهای اجتماعی و اقتصادی، ماهنامه بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی، شماره ۵ و ۶، صص ۲۹-۴۰.
۱۰. «فتوای آیت الله العظمی صافی گلپایگانی» <http://www.saafi.net/fa/node/5882>
۱۱. «فتوای آیت الله العظمی سیستانی» <http://www.sistani.org/persian/qa/01088/>
۱۲. «فتوای آیت الله العظمی فاضل لنکرانی» <http://www.fazellankarani.com/persian/qa/7162/>
۱۳. «فتوای آیت الله العظمی مکارم شیرازی» <http://makarem.ir/Question/ViewQuestion.aspx?lid.>
۱۴. «فتوای آیت الله العظمی وحید خراسانی» http://wahidkhorasani.com/web/index.php?option=com_quickfaq&view=category&cid=49&Itemid=723&lang=fa
۱۵. حاتم پوری کرمانی، محمد رضا «اموال مذموم» http://www.hatampouri.ir/new/index.php?option=com_content&view=article&id=493:1389-10-03-18-52-28&catid=109
۱۶. دستورالعمل اجرائی تأسیس، فعالیت و نظارت بر صندوق های قرض‌الحسنه.
۱۷. مصوبه شورای پول و اعتبار، (۱۳۸۸) <http://www.cbi.ir/simplelist/6492.aspx>
۱۸. «فتوای آیت الله العظمی بهجت» <http://www.bahjat.ir/index.php/ahkam/esteftahat/102-2011-09-06-09-18-44.html>

